

שבטה. גלגולה של עיר

ראשיתה של שבטה, אחת משש הערים הביזנטיות בנגב, במאות הראשונות לפני הספירה, והיא ממוקמת בין ניצנה לשדה בוקר, על דרך הבשמים העתיקה. סיור מודרך בשרידי העיר המשמשת היום כאתר ארכיאולוגי וכאתר מורשת עולמית חושף את סיפורה המרתק

צילם: צביקה צוק

עיר של חקלאות

שרידיה של העיר שבטה נמצאים 43 קילומטרים דרומית-מערבית לבאר שבע, בקצה רכס שבטה שבחלקו העליון של אגן נחל לבן. נחל זה והנחלים הקטנים יותר הנשפכים אליו עיצבו את פני השטח של האזור שבו שוכנת העיר, והיא עצמה יושבת במדרון המשתפל במתינות לכיוון דרום, לעבר נחל זיתן, בגובה של כ-350 מטר מעל פני הים. נחל זיתן מקיף את העיר בחצי גורן מדרום, מרחק מאות מטרים בודדים מגבולה הדרומי של העיר, ונשפך אל נחל לבן. המים האלה, שבדרך כלל הולכים לאיבוד באזור מדברי כזה, נוצלו בשבטה לחקלאות. שרידי טרסות, סכרים ומתקנים חקלאיים אחרים מעידים על שטחים חקלאיים גדולים שעובדו כאן בעבר בידי תושבי העיר ובידי בעלי חוות חקלאיות באזור כולו.

למעשה, מתקני החקלאות הרבים והעורך החקלאי הנרחב מצביעים על כך שתושבי שבטה הביזנטית התקיימו בעיקר על חקלאות. שבטה אינה ממוקמת בצומת דרכים חשוב ואף אינה יושבת בסמוך לעורקי המסחר. גם היעדר מצודה וחומות מחזקים את הסברה ששבטה הייתה, יותר מכל, יישוב עירוני שתושביו התקיימו מחקלאות וממתן שירותים לאוכלוסייה שהתגוררה בחוות החקלאיות שהיו בסביבתה.

העיר מעולם לא הוקפה בחומה, אך שלוש רצועות צרות וארוכות של קבוצות בניינים מקיפות את חלקה הדרומי של העיר בבנייה רציפה היוצרת מעין חומה, שצמצמה בצורה משמעותית את מספר הכניסות לעיר. הקו הרצוף נפסק רק במוצא הרחובות. אבל קשה להניח שדווקא הסיבה הביטחונית הייתה זו שגרמה לעיצוב זה של המבנים בדרומה

אולם התפילה בבנייה המרכזית

השמינית לספירה. שבטים אלו, שמקורם בחצי האי ערב, שלטו במרחב הנגב בדרכי מסחר שחיברו את תימן וסומליה אל יוון העתיקה ורומא. היום אוהבים לכנות את הדרכים האלו בשם התיירותי "דרך הבשמים", אבל גם מלח, בדים, תבלינים וחמר (אספלט) עשו את דרכם מצד לצד, והעולם הקדום הפך למחובר קצת יותר. היכולת המסחרית של הנבטים, המרשימה כשלעצמה, היא תוצאה ישירה של יכולת נדירה אחרת, שעמים אחרים לא הצליחו לרכוש אותה - מציאת מים במדבר. לאורך דרכי המסחר הקימו הנבטים תחנות מעבר וחפרו בורות מים שאגרו את מי הנגר. גם שבטה בתחילת דרכה (בתקופה הנבטית) הייתה יישוב קטן שנועד לאגור מי נגר, אבל זו, כאמור, הייתה רק ההתחלה.

אם הגדרת עיר מתוכננת היא "עיר אשר רשת רחובותיה, החלוקה התפקודית של שטחה, היקפה ואופייה הכללי נקבעו טרם החלו בהקמתה", הרי ששבטה, אחת משש הערים הביזנטיות הקדומות בנגב, אינה ממלאת אחרי אף אחד מהתנאים המפורטים בהגדרה זו. כל שטחה פחות מ-81 דונם והיא נבנתה, לפחות בתחילתה, כגושי מבנים מפוזרים למדי, ללא כל ניסיון לייצר תשתית עירונית מסודרת, וללא רחובות מוגדרים. אז מה הביא את אונסק"ו להכריז עליה כאתר מורשת עולמית?

מדובר באחת העדויות המרהיבות על חייהם של הנבטים, אדוני המדבר בין המאה השנייה לפני הספירה למאה

השפעת האדם על נופה העירוני של שבטה

מי שמתקרב היום אל שבטה יתקשה להבחין בה. לא רק משום שאינה בולטת בנוף, אלא מפני שהיא בנויה מאבנים מקומיות וצבע חורבותיה החום-צהבהב מתמזג בצבע הגבעות המקיפות אותה. עיון בתצלום אווירי מלמד שבתקופה הביזנטית הייתה העיר מוקפת בטבעת צפופה של חלקות חקלאיות, שבעונות מסוימות העניקו לה כתמי צבע ירוקים. ככלל, נראה שתושבי שבטה לא היו מודעים למראה עירם ולא חשו צורך לשנות את הנוף העירוני שבו חיו.

האם בצורת בנייתה של שבטה או בנופה העירוני יש משהו המייחד אותה כעיר השוכנת במדבר, בתנאי אקלים מיוחדים במינם, ללא מקורות מים קבועים, באזור החשוף לסופות אבק וחול תכופות ולקרינת שמש גבוהה? בטרם ננסה להשיב לשאלה זו, נקדים ונאמר שבית מגורים פרטי בשבטה נראה מותאם היטב לתנאים המדבריים. מורגשת בו דאגה לאספקת המים: אל בור המים שמתחת לחצר מובילה רשת תעלות ניקוז מתוחכמת, שהבטיחה את ניקוז כל שטח הבית, על מפלסיו השונים. קירות הבית העבים הבטיחו טמפרטורה נוחה בחללי החדרים. היעדר החלונות בקומת הקרקע ומיעוטם בקומות העליונות מרמזים שתושבי העיר היו מודעים היטב לקרינה החזקה ולסופות האבק, והסתפקו באור החודר אל החדרים מהחצר.

הייתה ללא ספק לב לבה של שבטה, עד שבשלב מאוחר יותר בהתפתחותה של העיר הועתק מרכז הפעילות צפונה.

סביב הכיכר נחשפו כמה בניינים נאים, אחדים מהם אכלסו חנויות שנפתחו אל עבר הכיכר. קבוצה של ארבעה בניינים משכה את תשומת לבנו. רק בניין אחד מבין הארבעה מוכר לנו, הוא "בית הברכה". מדרום-מערב לבית הברכה נמצא "בית האורווה", שנחקר באופן חלקי בלבד עוד בידי חופרי משלחת קולט (משפחת קולט האמריקנית, יצרנית הנשק, שהגיעה ארצה לעסוק בארכיאולוגיה). אך טרם פורסם. ממערב לבית הברכה נמצא בניין שטרם נחקר ובניין נוסף, אך הוא בלתי חפור, משלים את המבנה הריבועי. המבנה הזה נקרא אינסולה (Insula) והוא מוכר ממבנים הלניסטיים ורומאיים, אך כאן הוא שונה מהמודלים האלו. סביר כי ארבעת המבנים האלו הוקמו בתיאום מסוים ובניהם דאגו להבטיח להם גישה נוחה מכיוון כיכר הברכה על ידי סלילת דרכי גישה רחבות וישרות.

הגוש הצפוני מציין את השלב המאוחר ביותר בהתפתחותה של שבטה, אך נראה שגם הוא מחולק לשני שלבי משנה. הכנסייה המרכזית, השוכנת בחלקו

השישית והשביעית לספירה היו תור הזהב של העיר המדברית. כדי להבין את התפתחותה של שבטה הביזנטית מבחינה ארכיאולוגית, נוהגים לחלק אותה לשלושה גושים עיקריים: הדרומי, המרכזי והצפוני. חלוקה טופוגרפית זו משקפת ככל הנראה גם את שלבי צמיחתה העירונית של שבטה, מהגרעין הדרומי הקדום צפונה.

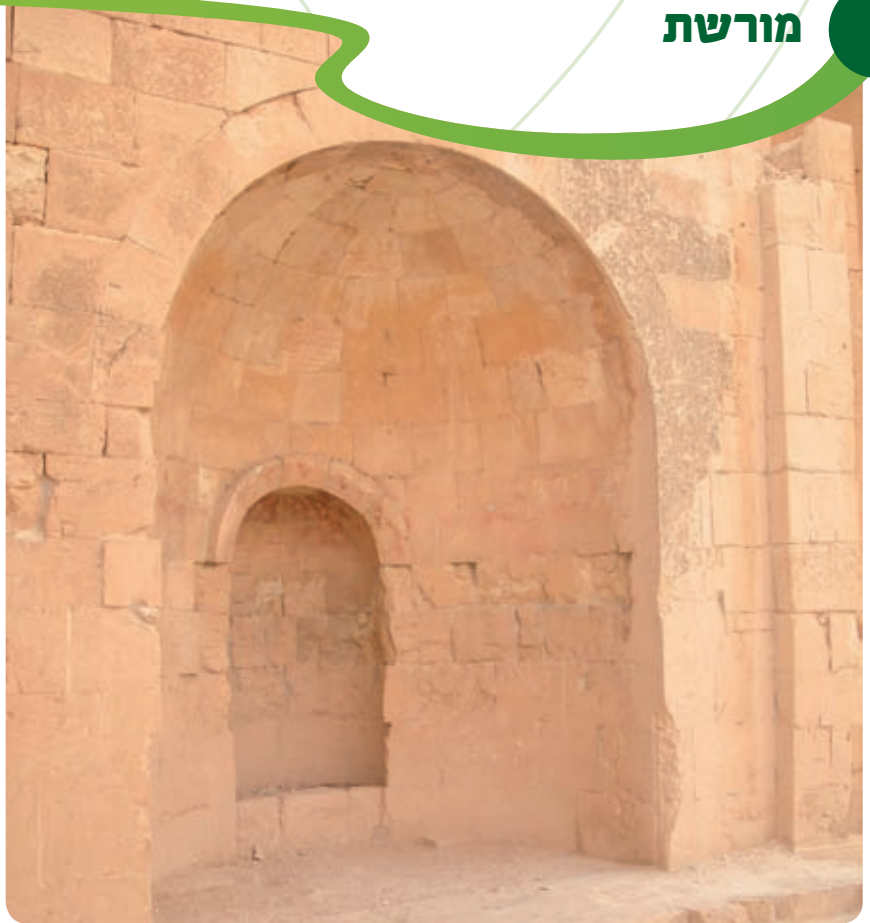
את הגוש הדרומי, שגם בתקופה הביזנטית היה לאזור הצפוף והמיושב ביותר, נוהג לחלק לארבעה רבעים עיקריים, המחולקים גם הם ליחידות משנה על ידי רחובות עקלקלים שכיוונם הכללי הוא צפון-דרום. במוקד הגוש הדרומי מצויות הברכה הכפולה, ששימשה מאגר המים המרכזי של היישוב, והכנסייה הדרומית. הגוש המרכזי הוא השלב השני, וכנראה גם העיקרי, בהתפתחותה של שבטה. הוא השתרע ברצועה אופקית, ממזרח למערב, ואפשר להבחין בו בשני רבעים עיקריים המחולקים ליחידות משנה קטנות יותר. בגוש המרכזי קווי הרחובות ברורים יותר. נראה שבשלב זה בהתפתחותה של שבטה נבנתה רחבה פתוחה, מעין כיכר, שהשתרעה ממערב לברכה הכפולה. לכיכר זו קראנו "כיכר הברכה" והיא

של שבטה. סבירה יותר ההשערה שנעשה כאן מאמץ להוסיף אזור מגורים בלי לפגוע בחלקות החקלאיות המקיפות את העיר בטבעת צפופה.

פריחה בתקופה הביזנטית

שיא שגשוגה של שבטה הגיע בתקופה הביזנטית, שהחלה בשלהי המאה החמישית לספירה. נראה שהמאה

אחד האפסיסים בכנסייה הדרומית

הדרומי של הגוש, נבנתה בשלב מאוחר יותר מהבניינים והרחובות שסביבה. משום כך אין בה אטריום (חצר מוקפת עמודים), ומן הנרתקס (מסדרון מעבר) חצר מגיעים היישר אל תוך האולם. מדרום לכנסייה המרכזית ובסמוך לה משתרע בניין גדול ומורכב שאליו נכנסים דרך מגדל של שלוש קומות. נראה שזהו בניין בעל אופי ממלכתי-ציבורי ולא בניין פרטי, ולכן הוא זכה לכינוי "בית המפקד". בחזיתו נמצאת מעין כיכר עירונית קטנה, שממנה יוצאים ארבעה רחובות לארבע רוחות השמים.

צפון הגוש הצפוני נושא אופי מיוחד במינו, ונראה שזהו קומפלקס עירוני שלם שהוקם על ידי גורם ממלכתי. כאן דווקא בולט התכנון המרכזי. בחלק זה של העיר, שהוא ללא ספק המאוחר ביותר, אפשר להבחין בכמה גושי בנייה גדולים, הסדורים סביב כיכר עירונית גאה, אם כי בעלת מראה לא רגולרי.

הכנסייה הצפונית היא היפה והמפוארת בכנסיות של שבטה: תוכניתה שלמה, ובניגוד לשתי הכנסיות האחרות - הדרומית והמרכזית, בונה לא נתקלו בהגבלות מבחינת המקום שעמד לרשותם. מבנה המנזר תוחם את הכיכר הצפונית ממזרח. זהו בניין גדול בעל תוכנית המורכבת מעשרות חדרים הסדורים סביב חצר מרכזית. המנזר סמוך לכנסייה ויחד הם מהווים יחידה סגורה אחת. נראה שהכיכר הצפונית שימשה שוק עבור תושבי העיר ובעלי החוות החקלאיות גם יחד, וייתכן מאוד שבמבנה זה ישבו גובי מסים או מפקחים מטעם שלטונות העיר, שדאגו לניהול מסחר תקין.

נופה העירוני של שבטה - כיכרות ורחובות

בתוכניתה העירונית של שבטה אפשר להבחין, כאמור, בשתי כיכרות עירוניות: האחת בדרומה, היא כיכר הבריכה, והשנייה בצפונה, היא הכיכר הצפונית. לכיכר הבריכה צורה מלבנית והיא משתרעת ממערב למאגר המים המרכזי

שבטה וערי הנגב האחרות

לביצוע פעולות התיעול, להקמת הסכרים ולבניית הטרסות. כל אלה הכשירו את הקרקע להקמת יישובי הקבע.

בספרות הדנה בערי הנגב נפוץ עדיין המושג "ערים נבטיות, רומיות וביזנטיות בנגב", אבל מושג זה אינו מדויק. אין כל יסוד להניח שהנבטים בנו ערים. הם בנו יישובי קבע, ולא ברור מה היה אופיים. היום רק ממשית יכולה לשמש דוגמה ליישוב נבטי בן המאה השנייה לספירה, שלפיו אפשר לשחזר את צורתו של יישוב נבטי מהשלב שבו עברו הנבטים לחקלאות.

אף שידוע לנו מעט מאוד על ערי הנגב, אפשר כבר עתה לקבוע כי הן אינן אחידות בצורתן ובאופיין, וכי אין להן הרבה מן המשותף מבחינת צורתן החיצונית. ממדיה ואופן עיצובה של כל עיר הם פרי התפתחות עצמאית ושורשיהם קשורים לרקע הקדום שלה ולמיקומה הגיאוגרפי.

במצב הידיעות על ערי הנגב היום, מוקדם יהיה לערוך השוואה ביניהן. היום אפשר להניח כמעט בוודאות שכל שש ערי הנגב ראשיתן בתחנות מסחר נבטיות, שהיו במאות האחרונות לפני הספירה ובמאות הראשונות לספירה הגורם הדומיננטי באזור.

במאה השנייה לספירה, לאחר נפילת הממלכה הנבטית, התרחש בקרב הנבטים המעבר הדרמטי מהסחר הבינלאומי, שבו עסקו מאות בשנים, לחקלאות. למעבר מעין זה אין אח ורע בתולדות האומות והוא תופעה יחידה במינה בהיסטוריה של העולם העתיק. ככל הנראה, במעבר זה יש לראות את היסוד והבסיס לצמיחתם של יישובים בנגב בתקופות המאוחרות יותר, ובעצם כך להנחת היסודות ולהכנת הכלים לקיומה של חקלאות מתוחכמת, מיוחדת במינה, באזור שבו דרושים מאמץ, ידע ושליטה מקיפה.

השינוי באורח החיים הצריך ריכוזי אוכלוסייה ניכרים: עובדים רבים נדרשו

מסלול:

בין שבטה לעבדת ברכבי שטח או באופניים

לאחר ביקור בגן לאומי עתיקות שבטה ובבוסתן המשוחזר מצפון להם, נצא בשביל הגיפים הכחול מספר 16420 לכיוון דרום. לאחר כשלושה קילומטרים נרד לערוץ נחל לבן ונפנה דרומית-מזרחית. נראה שם כיצד כל פשט הנחל מפולס לשדות חקלאיים ותחום במאות מטרים של טרסות, סכרים, בתי חווה, תעלות השקיה ותעלות הטיה.

נמשיך בשביל ונעצור בבור המים הגדול שהכיל פעם יותר מ-100 קוב מים. נמשיך בנסיעה במעלה נחל לבן עד לנחל ציפורים, ושם נעצור בבורות מים שמורים היטב אשר שימשו את שיירות דרכי הבשמים.

נעלה על כביש 40 מצפון לצומת צפרים (נ.צ. 175384/528304) ונסיים את הטיול בסיוור בעיר הנבטית עבדת (גן לאומי)

משך הטיול: ברכבי שטח כ-5 שעות, באופניים כ-7 שעות.

סוירים מודרכים בשבטה יתקיימו ב-4, 5 ו-6 באוקטובר (סוכות) בשעות 9:00, 11:00 ו-14:00 - ללא תשלום וללא צורך בהזמנה מראש.

או ארבע שנחשבו לראשיות. נראה כי תושביה לא מצאו לנכון להעניק לשום כניסה דגש ארכיטקטוני שייחד אותה לעומת הכניסות האחרות. בנוסף לכיכרות, לרחבות ולרחובות, היו בה כמה סמטאות שיצאו מהרחובות והובילו אל גושי המבנים. סמטאות אלה נועדו לשרת מבנים מרוחקים ולאפשר לדייריהם להגיע אל הרחובות או אל הכיכרות.

בנייני ציבור ובניינים פרטיים

שלוש הכניסות תפסו את המקום המרכזי בחיי שבטה הביזנטית והיו מקור סמכות והשראה, לא רק בענייני דת ופולחן, אלא כנראה גם בחיים המנהליים-ציבוריים והכלכליים של העיר.

הן היו גם המבנים הגבוהים, הגדולים והמרשימים ביותר בעיר, ואופיין הארכיטקטוני היה חריג בנופה של שבטה. שאר המבנים, ששימשו כבנייני מגורים, היו מקובצים בצפיפות בגושים, והיו אחידים למדי בצורתם החיצונית. בנייתם הנמוכה (קומה או שתיים) ואטימותם כלפי הרחוב חברו יחדיו ליצירת נוף עירוני אפרורי ומשעמם. לעומתם בלטו הכניסות בגובהן ובגגות הדו-שיפועיים, מוטיבים זרים לארכיטקטורה המדברית השטוחה.

הכניסות בלטו גם בעיטוריהן: המזוזות והמשקופים עוטרו בתבליטים בצבעים עזים, הרצפות והקירות צופו בלוחות שיש וכך גם חלק מריהוט הכניסיה (עמודי הסורג, לוחות הסורג, המזבח ועוד). העמודים שנשאו את מערכת הקורות ותמכו בגג היו למרכיב ארכיטקטוני נאה. גגות הכניסות, שהיו עשויים קורות עץ, בלטו אך הם באופיים החריג בנופה החדגוני של שבטה. המבנה הציבורי היחיד מלבד שלוש הכניסות הוא בית המפקד.

הכתבה נערכה על בסיס ספריו של פרופ' ארתור סג"ל: שבטה, בהוצאת אריאל ירושלים, 1981; שבטה - דמותה של עיר ביזנטית בנגב, הוצאת אוניברסיטת חיפה, 1986

(הבריכה הכפולה). מדרום, מצפון וממערב היא נתחמת על ידי בנייני מגורים וברחוב הנכנס אליה ממערב. גבולה במזרח הוא שפת הבריכה הכפולה. שורת החנויות בחזית בית הבריכה נפתחת אל הכיכר ותוחמת אותה מצד דרום. הכניסיה הדרומית, הסמוכה לגדה המזרחית של הבריכה הכפולה, והחנויות מעניקות לכיכר הבריכה מימד של מרכז דתי, ציבורי ומסחרי.

הכיכר הצפונית הייתה כנראה גדולה יותר במקור. בחלקה הצפוני השתמר הריצוף המקורי. זהו האזור היחיד בעיר שרוצף, ונראה שהיה כאן רצון להדגיש את ייחודה של הכיכר הצפונית ולהעניק לה מימד של הדר ופאר. זוהי העדות היחידה בשבטה למודעות התושבים למראה פני עירם.

רחובות וסמטאות

כשדנים ברחובותיה של עיר כמו שבטה, קשה להצביע על צירי אורך וצירי רוחב ברורים. מינוח זה, המתאים לרשת הרחובות בערים יווניות או רומיות מתוכננות, אינו מתאים לתיאור סבך סמטאותיה ורחובותיה העקלקלים של שבטה. הרחובות העקלקלים לא רוצפו ורוחבם משתנה. תכונות אלה מאפיינות את רחובותיהם של ערים ויישובים בלתי מתוכננים, שנוצרו בדרך כלל בשלב מאוחר יותר מהבניינים הקיימים בשטח. עם זאת, בכמה מקומות בעיר אפשר להצביע על כך שמהלכם של הרחובות נקבע בתיאום עם בניית הבתים הסמוכים אליהם. במקרים אלה תוואי הרחובות ישר ורוחבם אחיד. רוחב הרחובות נע לרוב בין ארבעה לשישה מטרים. נראה שבצפון העיר הרחובות רחבים יותר מאשר בחלקה הדרומי הקדום. ציר התנועה הראשי הוא הרחוב שכיוונו הכללי צפון-דרום והוא חוצה את העיר לכל אורכה. הוא אינו רציף ולכל קטע רוחב שונה.

לשבטה לא הייתה כניסה אחת מרכזית אלא כ-12 כניסות שונות, מתוכן שלוש